

НИЗХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ В УРСР: НА ПРИКЛАДІ ДИСИДЕНТІВ

Федик Лідія Богданівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»
e-mail: lidiia.fedyk@ukd.edu.ua
orcid.org/0000-0003-2033-8087

Мета. На основі спогадів дисидентів проаналізувати причини та наслідки низхідної соціальної мобільності в УРСР. **Методи.** У роботі використано загальнонаукові методи аналізу і порівняння, які дали змогу виявити канали соціальної мобільності для різних соціальних прошарків радянського суспільства; системний метод був використаний при з'ясуванні чинників соціальної мобільності в УРСР. Історичний метод дав змогу розглянути проблему соціальних ліфтів та напрямів їхнього руху в конкретних історичних умовах. Оскільки основним джерелом дослідження були спогади українських дисидентів, застосовано герменевтичний метод. Водночас біографічний метод через розкриття окремих аспектів життя людини дав змогу зробити узагальнений аналіз проблеми низхідної соціальної мобільності та здійснити емпіричне підкріплення висунених теоретичних положень статті. **Результати.** У процесі дослідження встановлено, що горизонтальна (просторова) соціальна мобільність у СРСР була ускладнена через обмеження, встановлені державою (паспорт, прописка). Найбільш дієвими соціальними ліфтами в СРСР була освіта та армія. Установлено зв'язок між класовим походженням і соціальною мобільністю. Показано, що зміна соціального статусу людини не завжди була умовою для зміни її матеріального становища. У процесі вивчення спогадів українських дисидентів виявлено, що більшість із них походило із селянських або робітничих родин. Їхнім каналом соціального підйому була освіта. Однак обов'язковою умовою була участь у комсомолі, а в подальшому членство КПРС. **Висновки.** Як висхідна, так і низхідна соціальна мобільність була контрольована державою. Соціальний спуск був примусовим і супроводжувався втратою роботи і житла, можливості займатися професійною діяльністю. Сім'я та шлюб у випадку дисидентів, за умов втрати соціального статусу, призводили до соціальної деградації одного або всіх членів сім'ї.

Ключові слова: соціальна драбина, соціальні канали, дисиденти, УРСР, матеріальне становище, соціальний статус.

DOWNWARD SOCIAL MOBILITY IN THE USSR: THE CASE OF DISSIDENTS

Fedyk Lidiia Bohdanivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Law
Higher Educational Institution «King Danylo University»
e-mail: lidiia.fedyk@jful.edu.ua
orcid.org/0000-0003-2033-8087

Purpose. The purpose of the study is to analyze the causes and consequences of downward social mobility in the Ukrainian SSR based on the memoirs of dissidents. **Methods.** The work uses general scientific methods of analysis and comparison, which allowed to identify the channels of social mobility in different social strata of Soviet society; the systematic method was used to identify the factors of social mobility in the Ukrainian SSR. The historical method made it possible to consider the problem of social elevators and the directions of their movement in specific historical conditions. Since the main source of the study was the memoirs of Ukrainian dissidents, the hermeneutic method was used. At the same time, the biographical method, through the disclosure of certain aspects of a person's life, allowed for a generalized analysis of the problem of downward social mobility and empirical support for the theoretical positions put forward in the article. **Results.** The study found that horizontal (spatial) social mobility in the USSR was complicated by restrictions imposed by the state (passport, residence permit). The most effective social elevators in the USSR were education and the army. The relationship between class origin and social mobility is established. It is shown that a change in the social status of a person was not always a condition for changing his or her financial situation. The study of the memoirs of Ukrainian dissidents revealed that most of them came from peasant or working-class families. Their channel of social upward mobility was education. However, a prerequisite was participation in the Komsomol, and later membership in the CPSU. **Conclusions.** Both upward and downward social mobility was controlled by the state. The social descent was forced and was accompanied by the loss of work and housing, as well as the opportunity to engage

in professional activities. In the case of dissidents, family and marriage, in the conditions of loss of social status, led to the social degradation of one or all family members.

Key words: social ladder, social channels, dissidents, Ukrainian SSR, financial situation, social status.

1. Вступ

Для нормального функціонування держави важливими є оновлення її еліти та поповнення здібними управлінцями. Для цього діє такий суспільний механізм, як соціальний ліфт, який створює умови для соціально активних індивідів, піднімаючи їх соціальною драбиною та винагороджуючи в такий спосіб за старання та вміння. Соціальна мобільність стимулює розвиток людського потенціалу, інтелектуального та наукового прогресу, сприяє формуванню нових цінностей та створює умови для формування меритократії, тобто влади достойних. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості та рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості. Відсутність соціальних ліфтів може свідчити про слабкість або відсутність демократичних традицій у країні, а також призводить до кризових станів та соціального напруження в суспільстві. Кадрова політика в державному та публічному управлінні в Україні засвідчує неефективність соціальних ліфтів, що зумовлюється збереженням такого рудимента радянської системи, як nepoтизм, – надання родичам або знайомим посад незалежно від їхніх професійних умінь. Це негативно впливає на всі сфери розвитку держави та суспільства, є джерелом соціальної напруги та формування недовіри суспільства до влади. Спотоворене розуміння соціальної мобільності є спадком СРСР, і вивчення його коріння є передумовою для подолання першопричин і наслідків.

Мета статті – проаналізувати причини та наслідки низхідної соціальної мобільності на прикладі дисидентів в УРСР.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема соціальної мобільності переважно є сферою зацікавлення соціологів. Для роз'яснення понять, пов'язаних із цим явищем, у дослідженні були використані теоретичні положення Є.В. Сірого, П. Сорокіна, Е. Гіденса. Сучасні вітчизняні науковці детально вивчають проблеми соціальної мобільності в незалежній Україні, інколи здійснюючи ретроспективний огляд (В.В. Кривошеїна, М. Примуша, О.К. Садовнікова, О.В. Мовчан, С.М. Оксамитна). Соціальна мобільність у СРСР є предметом публіцистики, водночас окремого наукового дослідження, присвяченого низхідній соціальній мобільності, наразі немає.

2. Поняття соціальної мобільності та її основні види

Погоджуємося з визначенням В.В. Кривошеїна та М.В. Примуша про те, що соціальний

ліфт – це умовне найменування сукупності чинників, системи об'єктивних умов, принципів, вироблених громадськими інститутами й соціальними спільнотами, групами, закріплених у вигляді цілісної державної політики, що визначально впливають на формування вертикальної соціальної мобільності індивідів (Кривошеїн, Примуш, 2021: 65).

Отже, соціальний ліфт – це механізм суспільства, який дає можливість людині змінити свій соціальний статус. Однак процес може бути двовекторним.

Основні функції соціальних ліфтів:

- концентрація в еліті найкваліфікованіших і найдосвідченіших представників соціуму;
- поповнення еліти серед представників нижчих соціальних станів;
- перетворення світоглядних установок вищих верств населення на суспільну цінність, яку схвалюють усі члени соціуму (Соціальний ліфт, 2024).

Поняття соціального ліфта безпосередньо пов'язане з поняттям соціальної мобільності і було введено П. Сорокіним у 1927 р. Він визначав соціальну мобільність як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності) з однієї соціальної позиції в іншу.

Соціальну мобільність зумовлюють:

1. Структурні зрушення в економіці.
2. Зміни характеру і змісту розподілу суспільної праці.
3. Послаблене закріплення працівників за соціальними і економічно-нерівноцінними видами діяльності.

Умови, що сприяють соціальній мобільності:

1. Соціальне походження.
2. Фінансові можливості.
3. Наявність престижних позицій.

Розрізняють два види соціальної мобільності:

- 1) мобільність як добровільне переміщення або циркуляція індивіда в межах соціальної ієрархії;
- 2) мобільність, яка зумовлюється структурними змінами (наприклад, індустріалізацією і демографічними чинниками). До чинників соціальної мобільності соціологи відносять професійну підготовку, систему суспільного устрою (відкритий чи закритий тип суспільства), приналежність до політичних партій, до нових релігій, різний рівень народжуваності в різних прошарках.

Питирим Сорокін уважав, що людині, для швидкої зміни свого статусу потрібно знайти зручний канал мобільності, тобто відповідний соціальний ліфт. Канали мобільності: армія; церква; освіта; сім'я (шлюб); бізнес (власність); держслужба; спорт; політика.

Виокремлюють два основні типи соціальної мобільності – вертикальну і горизонтальну. Горизонтальна мобільність передбачає переміщення людини або групи осіб без зміни соціального статусу. Під вертикальною мобільністю розуміють відносини, що виникають за переміщення індивіда або соціального об'єкта з одного соціального прошарку в інший. Тобто людина, використовуючи свої здібності, якості, можливості, піднімається або спускається по соціальних щаблях, переходить від нижчої соціальної групи до вищої соціальної групи (або навпаки). Таким чином, змінюється якість життя людини, її соціальний вплив у суспільстві (Тіденс, 1999).

Залежно від напрямку переміщення вирізняють висхідну мобільність (соціальний підйом, рух угору) і низхідну мобільність (соціальний спуск, рух униз). Між ними існує певна асиметрія: усі прагнуть підніматися, і ніхто не хоче опускатися соціальною драбиною. Як правило, висхідна мобільність – явище добровільне, а низхідна – вимушене.

Відповідно, і низхідна течія також має дві форми:

- перша полягає у падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на нижчу, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він належав;

- друга форма проявляється в деградації соціальної групи у цілому, у пониженні її рангу на тлі інших груп або в руйнуванні її соціальної єдності.

Інтенсивність соціальної мобільності залежить від особливостей розвитку суспільства, економічної кон'юнктури, демократичності соціальних відносин, рівня життя населення (Телешун, 2020).

У кожному суспільстві існує особливий механізм, який контролює процес вертикальної мобільності. Цей контроль полягає, по-перше, у соціальному тестуванні індивідів із метою визначення для них адекватних соціальних функцій; по-друге, у відборі індивідів для певних соціальних позицій; по-третє, у відповідному розподілі членів суспільства за соціальними прошарками (Шокін, 2005: 78).

3. Соціальні ліфти у СРСР

Особливо цікавий в аспекті соціальної мобільності СРСР, де ключовим положенням було проголошено ідею соціальної рівності і справедливості, тобто можливості будь-якої людини доступу до соціальних благ та скористатися соціальним ліфтом. Горизонтальна мобільність у СРСР була ускладнена в плані переїзду в іншу країну, зміни громадянства, однак змінити місце роботи в рамках СРСР було простіше (хоча тут теж були певні обмеження, пов'язанні із системою паспортів і прописки).

Якщо проаналізувати біографії партійних і радянських керівників, директорів заводів

і генералів, то бачимо, що у складі Кабінету Міністрів УРСР, було таке представництво за соціальним походженням: Григорій Петровський – син кравця і ткалі, Влас Чубар, Панас Любченко, Микита Хрущов – вихідці із селянських родин, Михайло Бондаренко – із сім'ї коваля, В. Щербицький – із сім'ї робітника. Серед 11 очільників Міністерства торгівлі з 1934 по 1991 р. 4 були вихідцями із селянської сім'ї, 3 – із робітничої, 1 – із учительської. Із 27 народних комісарів землеробства УСРР – УРСР упродовж 1917–1991 р. 6 – із селянської, 3 – із робітничої, 1 – держслужбовця, 1 – орендаря, 4 – із сільської інтелігенції, 4 – із сільських ремісників. У Верховній Раді УРСР у 1947 р. робітників було 6,5, а селян – 13,7%, а в 1967 р. – 29,9% і 22,6% відповідно (Балакірева, 2014: 239). Отже, певні соціальні можливості виникали, але вони зумовлювалися певними вимогами.

Як стверджує М. Віхров, у період становлення СРСР та за часів сталінізму можна було спостерігати дію не так соціальних ліфтів, як соціальних катапульт: в умовах хаосу й браку кадрів, від якого потерпала більшовицька влада, декому вдавалося робити запаморочливі кар'єри. Але ці злети переважно завершувалися стрімким падінням (розстрілом, засланням тощо), а шанс піднятися мала невелика частка населення. Тим часом багатомільйонні верстви рухалися лише вниз, зазнаючи різних комбінацій терору, грабунку та закріпачення (Віхров, 2018).

Одним із важливих соціальних ліфтів була доступність освіти. Після революції 1917 р. порушився найважливіший принцип відбору – відбір за розумом, знаннями, старанністю. На зміну йому приходив відбір за «соціальним походженням», «анкетною», «партійною лінією». Тобто, як відзначає С.М. Оксамитна, держава як основний інституційний актор регулювала соціальний склад вступників до вищих навчальних закладів (Оксамитна, 2012: 214). Доступ до освіти здобули діти селян та робітників, і оскільки вони становили більшість населення СРСР, складалася ілюзія соціальної рівності та ефективної дії соціальної драбини. Водночас людині «не того» соціального походження, або та, що мала «соціально ворожих» батьків (поміщиків, купців, царських офіцерів, а в подальшому дисидентів), було практично неможливо здобути вищу освіту чи отримати хорошу роботу. Згодом такі самі труднощі виникли в дітей селян, якщо їх зарахували до куркулів і розкуркулили. Навіть якщо людина не потрапила під репресії, це не означало, що вона мала доступ до соціальних ліфтів. Найчисельніший клас у СРСР – селяни був і найбезправнішим. Більшовики фактично відновили кріпосне право. Радянські колгоспники не мали паспортів до 1961 р. А людина без паспорта не могла виїхати

зі свого села, за своїм бажанням змінити місце проживання. У певному сенсі колгоспники опинилися в становищі рабів, закріплених за землею. За спогадами дисидента В. Лісового, єдиним варіантом вирватися із села було вербування на лісозаготівлі, у радгоспи, на промислове будівництво, що здійснювалося в рамках оргнабору з видачею правлінням колгоспу тимчасового паспорта або довідки, які надавали право на пересування. Однак звільнитися з такого вербування можна було тільки шляхом комісування у зв'язку з хворобою (Лісовий, 2010). Ще один варіант вирватися із села – це служба в армії, після чого можна було залишитися працювати у місті. У таких випадках не потрібна була згода голови колгоспу та голови сільради. Голови колгоспів стали встановлювати «квоти» (один може працювати на будові, інші – у колгоспі). Сім'ї, які порушували рознарядку, наражалися на погрозу «відрізання» городів – іноді під час самої призьби.

4. Механізми державної політики щодо забезпечення висхідної соціальної мобільності в УРСР

У 1930-х роках СРСР захлиснула хвиля сталінських репресій, які з періодичністю, тільки в дещо менших розмірах, повторювалися у 1940-х та 1960–1970-х роках. Мільйони людей, визнаних «ворогами народу», комуністичний режим або знищив, або примусово «працевлаштував» у глухих кутах СРСР. У рамках цих кампаній обмежень зазнавали діти репресованих (Гуцула, 2015). Якщо вони хотіли здобути вищу освіту або влаштуватися на хорошу роботу, змушені були приховувати своє походження, підробляти анкети і навіть відмовлятися від батьків. Наприклад, Євген Пронюк, батько якого був засуджений за націоналістичну діяльність, щоб уникнути у зв'язку з наближенням 16-річчя обліку в спецкомендатурі, змушений був переселитися до Києва і влаштуватися робітником на завод (Пахолок, 2005). Дисидент М. Руденко згадує, як після його арешту обмежили можливість кар'єрного зростання його синові Олегові, який працював у науково-дослідному інституті (Руденко, 2020: 676). Донька дисидента Миколи Береславського Жанна Крижановська згадувала, що коли її батька заарештували, вона відчула на собі зміну ставлення у школі, хоча вчилася на відмінно. Окрім того, їй не давали змоги вступити до університету, поки носила дівоче прізвище. Вступила тільки на четвертий рік (Рацбарська, 2019). Тобто фактично їй був перекритий один з основних доступних для жінок каналів соціальної мобільності.

Для просування по соціальній драбині в УРСР були конкретні вимоги: хороша анкета, членство в партії і готовність виконати будь-який наказ партійного керівництва, володіння російською

мовою. Із поганою анкетною не тільки в партію, навіть у комсомол було не вступити. А безпартійним вхід у багато соціальних ліфтів був закритий. Членство в комсомолі стало необхідним атрибутом успішного просування молоді по соціальній драбині. Вступ до вишу абітурієнта, який не був комсомольцем, став практично неможливим. Наприклад, Михайло Горинь навчався на відділенні логіки та психології Львівського університету (1949–1955 рр.), у 1953 р. на деякий був відсторонений від навчання за відмову вступити в комсомол.

Комсомол підготував багатьох державних лідерів союзного рівня. Свого часу комсомольськими працівниками були генеральні секретарі ЦК КПРС Ю. Андропов, М. Горбачов, а п'ять перших секретарів ЦК ВЛКСМ із часом стали міністрами (Балакірева, 2014: 239). Найбільш удалих управлінців із регіонів запрошували в міністерства і відомства. Тобто найкращі управлінські кадри «вимивалися» у Москву й асимілювалися.

У цілому для вихідця зі звичайної міської чи сільської родини в УРСР були доступні такі «соціальні ліфти»:

робітник – стартовий соціальний рівень;
інженер – це теж не ліфт, відсутнє «поліпшення рівня життя» (більшість інженерів мали гірше матеріальне становище робітників);

науковець – науковий співробітник за матеріальним становищем суттєво не відрізнявся від робітника. Зарплата молодшого наукового співробітника була в півтора рази менше зарплати кваліфікованого робітника, а зарплата доктора наук і старшого наукового співробітника трохи перевищувала зарплату слюсаря-налагоджувальника 6-го розряду. Те ж саме стосувалося і «творчих людей»: художників, письменників, музикантів. Водночас наукова робота давала можливість доступу до певних благ. Так, дисидент Є. Пронюк ще до арешту, працюючи в Інституті філософії АН УРСР, претендував на отримання квартири (Пронюк, 2012: 211);

управлінець – єдиний реальний соціальний ліфт. Кар'єра управлінця, керівника (партійного, радянського чи господарського) давала реальну змогу поєднати підвищення соціального статусу і рівня життя. Однак управлінець, починаючи з будь-якого рівня, зобов'язаний був бути членом комуністичної партії. Як згадує М. Руденко, номенклатурний працівник мав дві заробітні платні – офіційну і в конверті (загальний розмір зарплати досягав 1000 крб.). Належність до номенклатури давала можливість на поїздки за кордон, елітне житло (М. Руденко мав двокімнатну квартиру, отримав путівку у круїз довкола Європи, а далі досить високий добробут – 6-кімнатну дачу в Кончі-Заспі, 4-кімнатну квартиру в центрі Києва, автомашину «Волгу» з персональним водієм (Руденко,

2020: 351). Його дружина працювала медсестрою у партійному санаторії, а в подальшому, захистивши кандидатську дисертацію, працювала на посаді асистента у Медичному інституті імені Богомольця і парторгом.

Дисидент Василь Лісовий – виходець із сім'ї колгоспників, батько якого загинув на фронті під час Другої світової війни. Упродовж 1960-х років спостерігається зростання Василя Лісового по соціальній драбині. Закінчивши історико-філософський факультет Київського держуніверситету (1962 р.), він працював викладачем філософії Тернопільського медінституту, у подальшому молодшим науковим співробітником в Інститут філософії АН УРСР (1969–1972 рр.). Однією з причин успішного просування став вступ у 1965 р. до КПРС. Робота викладачем давала доступ до соціальних благ, оскільки створювала можливість отримати квартиру. В. Лісового було обрано секретарем комсомольської організації молодших викладачів (асистентів), і він отримав квартиру.

Поширеним ліфтом у СРСР була армія, завдяки якій молодь із віддалених місцевостей їхала на два роки далеко в інші місця, отримувала нові навички, вивчала мову, іншу культуру, знайомилася з людьми з інших республік, тобто проходила повний етап соціалізації. Військова служба рекламувалася як дієвий соціальний ліфт для чоловіків. Найбільш ефективно армія як соціальна драбина функціонує у воєнний час. Прикладом став М. Руденко, який зміг дослужитися до підполковника, а в подальшому отримати посаду відповідного редактора газети «Дніпро» (Руденко, 2020: 184). За спогадами В. Лісового, його група в університеті (27 студентів і п'ять студенток) складалася зі «старших» та тієї молоді, що вступила в університет після закінчення школи. Переважна частина «старших» була демобілізованими офіцерами – як наслідок хрущовської ініціативи скорочення армії. Це було вже друге поповнення студентського середовища офіцерами, звільненими в «запас» (вони мали переваги під час зарахування у виші). Як і мало бути, вони були здебільшого членами партії (Лісовий, 2010).

Інститути освіти і виховання завжди служили потужним каналом соціальної циркуляції. Такий же підхід був і в СРСР. Вища освіта була перепусткою до хорошої посади. Однак здобути вищу освіту, не будучи членом комсомолу, а в подальшому комуністичної партії, було практично неможливо. В. Лісовий згадує, що під час вступу в 1956 р. на історико-філософський факультет детально перевірялася автобіографія. Важливим був також мовний критерій, який іноді заміняв етнічну належність. Знання російської мови було обов'язковою передумовою просування по соціальній драбині. Так, М. Руденко згадував, що повсякденною мовою спілкування була російська,

і коли він почав пробувати писати українською, це було дуже складно, оскільки словники, якими він користувався для перекладу, подавали слова-суржика (Пронюк, 2012: 426).

5. Обмеження соціальної мобільності дисидентів в УРСР

Кардинально змінювався рух по соціальній драбині, якщо людина потрапляла у категорію політично неблагонадійних або ворогів народу. Наприклад, М. Руденко після спроби негласно допомогти письменниці Зінаїді Тулуб потрапив у категорію політично неблагонадійних, після чого розпочалися перші гоніння, що позначилося на його матеріальному становищі. Його звинуватили у свідомій розтраті партійних внесків, що вважалося найганебнішим учинком і каралося позбавленням партквитка та виключення з партії (Руденко, 2020: 244, 269). Хоча спроба виключення з партії завершилася невдачею, М. Руденка зняли з посади відповідального редактора журналу «Дніпро» у 1952 р. Починаючи з 1963 р. починається його зсув по соціальній драбині. М. Руденко описує ці етапи так: не популяризувати як письменника, не видавати твори за авторством неблагонадійної особи, виключити з партії та Спілки письменників України і арешт (Руденко, 2020: 377).

Відмова в публікації сильно погіршувала матеріальне становище письменника. У 1974 р. під приводом обміну партквитків М. Руденка позбавили квитка за лист до ЦК, а зі Спілки письменників виключили «за моральне розкладення і метафізичне спотворення марксизму» (Руденко, 2020: 477, 488). У результаті письменникові довелося працювати нічним сторожем із зарплатнею 70 крб. У 1975 р. за спробу виробити пенсію М. Руденкові почали створювати перепони в отриманні пенсійної книжки. Її він отримав зі значними труднощами, після обстеження в лікарні. Після чого отримав пенсію у розмірі 120 крб. Це дало йому змогу припинити сторожування (Руденко, 2020: 531). Після арешту і відбуття покарання у 1984 р. поселився у кімнаті в гуртожитку і працював сторожем у шкіряно-кожуховому цеху, отримуючи до пенсії 80 крб., у подальшому двірником (Руденко, 2020: 674). Київську квартиру після арешту забрали за приводом того, що жильці не з'являлися пів року за місцем проживання.

Аналогічна ситуація була у Є. Пронюка, якому не дали можливості захистити дисертацію, не видали підготовлену ним монографію, а на роботі не дали квартиру (Пронюк, 2012: 130).

Типовим прикладом є доля Данила Шумука, який був вихідцем із бідної селянської родини, пройшов шлях від переконаного комуніста і секретаря партії місцевого осередку, в подальшому вчителя, учасника ОУН, політв'язня. Після

звільнення з ув'язнення він повертався на Полісся у рідне село у 1956 р. Спроба влаштуватися на роботу у м. Дніпропетровськ виявилася невдалою через відсутність прописки (Шумук, 1983: 332). Після другого арешту і звільнення у 1967 р. Д. Шумук працював сторожем у піонерському таборі у м. Богуслав за 80 крб. на місяць, не маючи перспектив на пенсію чи влаштування особистого життя (Шумук, 1983: 383, 386).

Після арешту в липні 1972 р. (за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації та пропаганди / год. 1 ст. 62 КК УРСР) та засудження до семи років позбавлення волі розпочинається низхідний рух Василя Лісового по соціальній драбині. Його виключили з КППС та позбавили кандидатського ступеня. Після відбуття покарання Василь Лісовий працював учнем токаря токарного верстата, але із цієї посади його в 1979 р. звільнили. Окрім того, була негласна вказівка не приймати його на роботу. У подальшому він працював у колгоспі у корівнику, щоб не потрапити під статтю про «тунеядство». Після другого терміну заслання, що закінчився 8 травня 1983 р., для В. Лісового основною проблемою стали пошуки праці. Формальною відмовою було посилання, що маю диплом про вищу освіту, а відділи кадрів не мають права зарахувати таких на працю низької кваліфікації. Тільки після звернення за допомогою до КДБ він отримав посаду молодшого наукового співробітника Музею історії Києва з випробувальним терміном. Тільки з 1987 р. Василь Лісовий зміг влаштуватися вчителем у сільській школі, а з 1989 р. поновитися на посаді наукового співробітника Відділу історії української філософії (Лісовий, 2010).

Михайло Горинь, маючи освіту вчителя філології, працював учителем, завідуючим кабінету, інспектором Стрілківського райвно, а в подальшому директором школи і психологом в Експериментальній науково-практичній лабораторії у Львові (Горинь, 2005: 3). Після арешту в 1965 р. і звільнення з ув'язнення у 1971 р. отримав заборону працювати за фахом (спроби поновитися на попередній посаді чи отримати посаду викладача виявилися невдалими) і не мав змоги прописатися у Львові, де мешкала його родина. Щоб уникнути звинувачення у «дармоїдстві», змушений був

улаштуватися кочегаром, попередньо пройшовши відповідні курси. Як жартував Михайло Горинь, «не знаю, чи це правильно буде, але мені здається, що я перший на Україні відкрив новий фах для українських політв'язнів. Це був фах кочегара». Надалі була праця машиністом на будівництві хімкомбінату в Рівненській обл. Із вересня 1972 р. працював кочегаром у котельнях Львова, із 1977 р. – психологом на заводі «Кінескоп». Після другого арешту і звільнення, хоча це припало вже на період перебудови, влаштуватися за фахом теж не було можливості. Михайло Горинь знову влаштувався за своїм «новим» фахом – кочегаром (Овсієнко, Кіпіані, 2008).

Іван Світличний – виходець із бідній сім'ї, який закінчив факультет української філології Харківського державного університету і аспірантуру в Інституті літератури АН УРСР, після співпраці з дисидентами став персоною поза законом. Із кожної роботи його просили звільнитися «за власним бажанням». Після другого арешту 1972 р. дружину Івана звільняють «за власним бажанням», сестру Надію заарештовують, а її дворічну дитину передають під опікунство іншої сестри – Марії, чоловік якої – член КППС (Кубишкіна, 2023).

6. Висновки

Отже, система соціальних ліфтів у СРСР була складовою частиною загальнодержавної системи ротації еліт. Однак у СРСР був порушений природний добір кадрів, оскільки він зумовлювалося класовим підходом. Відповідно, соціальна мобільність визначалася не здібностями, а лояльністю до держави, рівнем володіння російською мовою та соціальним походженням. Можливості просування була позбавлена в СРСР більшість селянства та представників дисидентства. Висхідний рух по соціальній драбині та зміна соціального статусу не завжди були гарантією покращення матеріального становища. Водночас низхідний рух був його обов'язковою умовою. Низхідний соціальний рух був примусовим і, як правило, породжувався навмисними обмеженнями з боку органів державної влади. Подальшого розроблення потребує аналіз низхідної соціальної мобільності інших груп населення в УРСР.

Література:

1. Кривошеїн В.В., Примуш М.В. Соціальні ліфти як механізм реалізації державної молодіжної політики. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки»*. 2021. № 6. С. 63–68.
2. Соціальний ліфт. 2024. URL: <https://tsikavi-fakty.com.ua/sotsialnyj-lift/> (дата звернення: 14.10.2024).
3. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. Київ : Основи, 1999. 726 с.
4. Телешун С. Які складові, базові елементи та технологічна дія «ліфтів»? 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3114222-socialni-lifti-ak-tudi-potrapiti.html> (дата звернення: 14.10.2024).

5. Щокін Г. Закони соціальної структури, мобільності й стратифікації (продовження). *Персонал*. 2005. № 8. С. 76–81.
6. Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві : колективна монографія / О.М. Балакірева та ін. ; за ред. О.М. Балакіревої. Київ, 2014. 288 с.
7. Віхров М. Соціальні ліфти: довгий шлях нагору. *Український тиждень*. 2018. № 48(576). 29 листопада.
8. Оксамитна С.М. Структурна зумовленість міжгенераційної соціальної мобільності : дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.03. Київ, 2012. 377 с.
9. Лісовий В.С. Спогади. 09.08.2010. URL: <https://museum.khpg.org/1281364212> (дата звернення: 18.10.2024).
10. Гуцула В. Доля дітей «ворогів народу» в СРСР. 21.11.2015. URL: <https://zbruc.eu/node/44121> (дата звернення: 18.10.2024).
11. Пахолок Т. Пронюк Євген Васильович. 19.04.2005. URL: <https://museum.khpg.org/1113936910> (дата звернення: 18.10.2024).
12. Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади. Київ : Кліо, 2020. 696 с.
13. Рацібарська Ю. «Він вболівав за Україну» – дочка дисидента Береславського, який виступив проти влади СРСР. 13.09.2019 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29878868.html> (дата звернення: 18.10.2024).
14. Пронюк Є. За хліб не платять свободою. Київ : Фенікс, 2012. 368 с.
15. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань під трьома окупаціями України (1921 – 1981). Детройт : Українські вісті, 1983. 536 с.
16. Горинь М. Листи з-за ґрат. Харків : Фоліо, 2005. 288 с.
17. Овсієнко В.В., Кіпіані В.Т. Я вам скажу таке... Інтерв'ю Михайла Гориня Вахтангові Кіпіані та Василеві Овсієнку 7 та 19 грудня 1999 року. 21.09.2008. URL: <https://museum.khpg.org/en/1222015125>
18. Кубишкіна Я. Носій небезпечного знання і опора шістдесятників – Іван Світличний. 20.09.2023. URL: <https://chytomo.com/ivan-svitlychnyj-krytyk-dysydent-i-uliublenets-shistdesiatnykiv/> (дата звернення: 18.10.2024).

References:

1. Kryvoshein, V.V., Prymush, M.V. (2021). Sotsialni lifty yak mekhanizm realizatsii derzhavnoi molodizhnoi polityky [Social lifts as a mechanism for implementing state youth policy]. *Visnyk Donetskooho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa, Ser.: Politychni nauky*, № 6, pp. 63–68. [in Ukrainian]
2. Sotsialnyi lift [Social elevator]. URL: <https://tsikavi-fakty.com.ua/sotsialnyj-lift/> (last accessed 14.10.2024) [in Ukrainian]
3. Gidens, E. (1999). Sotsiolohiia: per. s anhl. [Sociology: trans. from English]. Kyiv: Osnovy, 726 p. [in Ukrainian]
4. Teleshun, S. (2020). Yaki skladovi, bazovi elementy ta tekhnolohichna diia «liftiv»? [What are the components, basic elements and technological effect of “elevators”?] <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3114222-socialni-lifti-ak-tudi-potrapiti.html> (last accessed 14.10.2024). [in Ukrainian]
5. Shchokin, H. (2005). Zakony sotsialnoi struktury, mobilnosti y stratyfikatsii (prodovzhennia) [Laws of social structure, mobility and stratification (continued)]. *Personal*, № 8, pp. 76–81. [in Ukrainian]
6. Balakirieva, O.M., Sereda, Yu.V., Dmytruk, D.A. (2014). Protsesy sotsialnoi mobilnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: kol. monohr. [Processes of social mobility in modern Ukrainian society: a monograph.]. K., 288 p. [in Ukrainian]
7. Vikhrov, M. (2018). Sotsialni lifty: dovhyi shliakh nahoru [Social elevators: a long way up]. *Ukrainskyi tyzhden*, № 48 (576), 29 Lystopada. [in Ukrainian]
8. Oksamytna, S.M. (2012). Strukturna zumovlenist mizhheneratsiinoi sotsialnoi mobilnosti: dys. ... d-ra sotsiol. nauk : spets. 22.00.03. [Structural determination of intergenerational social mobility: dissertation for doctor's degree of Sociology Sciences on speciality 22.00.03]. K., 377 p. [in Ukrainian]
9. Lisovyi, V.S. (2010). Spohady [Memories]. 09.08.2010. URL: <https://museum.khpg.org/1281364212> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
10. Hutsula, V. (2015). Dolia ditei «vorohiv narodu» v SRSR [The fate of children of «enemies of the people» in the USSR]. URL: <https://zbruc.eu/node/44121> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
11. Pakholok, T. (2005). Proniuk Yevhen Vasylovych [Yevgeniy Pronyuk]. 19.04.2005. URL: <https://museum.khpg.org/1113936910> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
12. Rudenko, M. (2020). Naibilshe dyvo – zhyttia. Spohady [Life is the greatest miracle. Memories]. Kyiv: Klio, 696 p. [in Ukrainian]

13. Ratsybarska, Yu. (2019). «Vin vbolivav za Ukrainu» – dochka dysydenta Bereslavskoho, yakyi vystupyv proty vlady SRSR [«He was rooting for Ukraine» is the daughter of the dissident Bereslavsky, who opposed the USSR government] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29878868.html> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
14. Proniuk, Ye. (2012). Za khlib ne platiat svobodoiu [You don't pay for bread with freedom]. Kyiv: Feniks, 368 p. [in Ukrainian]
15. Shumuk, D. (1983). Perezhyte i peredumane. Spohady i rozdumy ukrainskoho dysydenta-politviaznia z rokiv blukan pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921–1981). [Survived and rethought. Memoirs and reflections of a Ukrainian dissident political prisoner from the years of wandering under three occupations of Ukraine (1921–1981)]. Detroit: Vydavnytstvo «Ukrainski visti», 536 p. [in Ukrainian]
16. Horyn, M. (2005). Lysty z-za hrat [Letters from behind bars]. Kharkiv: Folio, 288 p. [in Ukrainian]
17. Ovsienko, V.V., Kipiani, V.T. (2008). Ya vam skazhu take...interviu Mykhaila Horynia Vakhtangovi Kipiani ta Vasylevi Ovsienku 7 ta 19 hrudnia 1999 roku [I'll tell you this... Mykhailo Horyn's interviews with Vakhtang Kipiani and Vasyl Ovsienko on December 7 and 19, 1999]. 21.09.2008. URL: <https://museum.khpg.org/en/1222015125> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
18. Kubyshkina, Ya. (2023). Nosii nebezpechnoho znannia i opora shistedesiatnykiv – Ivan Svitlychnyi [Ivan Svitlychnyi is the bearer of dangerous knowledge and the support of the Sixties]. URL: <https://chytomo.com/ivan-svitlychnyj-krytyk-dysyident-i-uliublenets-shistedesiatnykiv/> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 25.10.2024
The article was received 25 October 2024